

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌԻ ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԵԴԱՐՁԸ

«...Եկայք շինեցուք սուրբ վիտորան լուսոյ,
քանզի ի սմա ծագեաց մեզ լոյս ի Հայաստան
աշխարհի»:

Հայոց Եկեղեցու Հայրապետական Աթոռը Ս. Էջմիածին վանքով հիմնվել է 301 թ. Արշակունիների մայրաքաղաք Վաղարշապատում Ս. Գրիգոր Լուսավորչի տեսիլքի համաձայն: Ս. Էջմիածինն ունի աստվածային ծագում և ըմբռնվել ու սահմանվել է իբրև «տաճար Աստուծոյ և տուն աղօթից խնդրուածոց ամենայն հաւատացելոց և Աթոռ քահանայապետութեան»¹:

Սակայն Հայրապետական Աթոռը միշտ հաստատ ու անշարժ չի մնացել Ս. Էջմիածնում: Երկրի քաղաքական ծանր վիճակից ու անապահովությունից դրդված՝ հայ կաթողիկոսները, իշխանները, թագավորները, ժողովրդի համաձայնությամբ, այն տեղափոխել են քաղաքական իշխանության կենտրոնացած վայրեր կամ այլ ապահով հանգրվաններ: Այսպես, սկսած Ե դարի վերջերից, Աթոռը փոխադրվել է տեղից տեղ. Ս. Հովհաննես Ա Մանդակունու օրոք (478—490)՝ Դվին 485 թ., Ս. Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցու օրոք (898—929)՝ Աղթամար 927 թ., Ս. Անանիա Ա Մոկացու օրոք (946—968)՝ Արգիշա 947 թ., Ս. Սարգիս Ա Սևան-

ցու օրոք (992—1012)՝ Անի 992 թ., Ս. Խաչիկ Բ Անեցու օրոք (1058—1065)՝ Թավրիզ 1062 թ., Ս. Գրիգոր Բ Վկայասերի օրոք (1066—1105)՝ Ծամադավ 1072 թ., Ս. Գրիգոր Գ Պահլավունու օրոք (1113—1166)՝ Ծովք 1116 թ. և ապա Հռոմկլա 1149 թ., և վերջապես Ս. Գրիգոր Է Անավարպեցու օրոք (1293—1307)՝ Սիս 1293 թ.²:

Հակառակ այս հաճախակի տեղափոխություններին, Ս. Գրիգոր Լուսավորչի հիմնած Մայր տաճարը հայ ժողովրդի գիտակցության մեջ միշտ մնացել է իբրև Հայրապետական Աթոռի իսկական, սկզբնական և ազգային ամենանվիրական սրբավայրը:

Բոլորովին տարբեր միջավայր էր հանդիսանում Սիսը, ուր փոխադրվեց Հայրապետական Աթոռը Հռոմկլայի կործանումից հետո: Կիլիկյան հայկական թագավորությունը վաղուց սերտ հարաբերության մեջ էր Արևմտյան Եվրոպայի երկրների հետ: Երբ խաչակիրներն անցնում էին Կիլիկիայով, Ռուբինյան իշխաններն ամեն կերպ աջակցում էին

¹ Ագաթանգեղոս, Պատմություն հայոց, Երևան, 1977, էջ 110:

² Մ. արք. Օրմանյան, Հայոց Եկեղեցի, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 42—50, տես նաև Ս. Բաբկեն Ա Կյուլեսերյան, Պատմություն կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ, Անթիպատ, 1939, էջ 6—7:

նրանց իբրև քրիստոնյաների: Խաչակիրներն Արևելքում գրավեցին շատ երկրներ և հիմնեցին ավատական իշխանություններ Արևմտյան Եվրոպայի երկրների պետական կառավարչական կարգով (Սիրիա, Երուսաղեմ, Լիբանան, Պաղեստին, Կապադովկիա): Աշխուժացան Կիլիկիայի առևտրական հարաբերություններն այս նոր հաստատված իշխանությունների, ինչպես նաև Հռոմ, Ջենովա, Վենետիկ, Ֆլորենցիա և այլ քաղաքների հետ: Տեղի էին ունենում խառն ամուսնություններ հայ ազնվական տների և օտար ազգի իշխանական տների միջև:

Կիլիկիայի արքունիքն ու իշխանական տները առանձին հակում էին ցուցաբերում դեպի կաթոլիկ երկրները որպես քրիստոնյա քաղաքակիրթ ու վարձացած պետություններ: Սրանով է բացատրվում Կիլիկիայի պետական կառուցվածքի, քաղաքական օրենսդրության, տիտղոսների ու շատ սովորությունների համանմանությունը այդ երկրների հետ: Այս իրողությունը, սակայն, քաղաքական անկայուն ու ծանր վիճակ էր ստեղծում Կիլիկիայում: Կիլիկիան իր գոյությունը պահպանելու համար ստիպված էր անհավասար պայքար մղել մոնղոլների, Եգիպտոսի ու Սիրիայի մեմլուկների և Փոքր Ասիայում հաստատված սելջուկ թուրքերի հետ: Ուստի, քաղաքական այսպիսի անբարենպաստ պայմաններից ելնելով, Կիլիկիայի թագավորների ու իշխանների պատկանելի մասը իր երկրի բախտն ու ապագան կապում էր Եվրոպայից ակնկալվող ռավական օգնության հետ: Եվրոպական երկրների պետական մարմիններն իրենց դեկավարներն ունեին հանձնիս կաթոլիկ Եկեղեցու պետերի, որոնք այդ ժամանակ հյուրության զագաթնակետին էին հասել և թագավորներ էին օժտում ու թագավորներ գահադրում: Այս պատճառով էլ Կիլիկիայի թագավորներն ու իշխաններն առաջին հերթին պարտավոր էին հաճոյանալ Հռոմի պապերին, կաթոլիկ Եկեղեցու պետերին: Սրանք էլ իրենց հերթին շուրջ խոստումներ էին տալիս խաչակրաց նոր արշավանքներ կազմակերպելու և հայերին ապատելու մահմեդականների ճնշումից՝ փոխարենը պահանջելով հայկաթոլիկ Եկեղեցիների «միություն»: Կիլիկիայի իշխաններից ու թագավորներից շատերը Հայ Եկեղեցու ավանդության, ծեսի, դավանության և ազգային դիմագծի հաշվին ցանկանում էին ի գործ դնել այդ «միությունը»՝ փրկելու համար իրենց պետությունը մոտալուտ կործանումից: Շատ ավելի դժվար էր Սսի հայրապետների վիճակը: Նրանք մի կողմից պետք է կատարեին թագավորների ու իշխանների կամքը, իսկ մյուս կողմից պետք է պաշտպանվեին արևելյան հայ վար-

դապետներից, որոնք նրանց մեղադրում էին նորամուծությունների, կաթոլիկ հոգևորականության կամքը կատարելու մեջ: Անշուշտ եղան Հայ Եկեղեցուն հավատարիմ կաթոլիկներ, սակայն նրանք ինչ կարող էին անել տիրապետող կաթոլիկամետ հոսանքի դեմ, որը բավականին ուժեղ էր: Այդպիսիների վրա հերյուրանքներ բարդելով՝ զահեղեց էին անում նրանց կամ այլ միջոցների դիմում:

1375 թվականին վերջնականապես կործանվեց Կիլիկյան հայկական թագավորությունը՝ խաբված և անօգնական: Սկսվեց Կիլիկիայի, Հայ Եկեղեցու և Հայրապետական Աթոռի պատմության ամենատխուր և դաժան ժամանակաշրջանը: Հաճախակի կատարվում էին ասպատակություններ կողոպուտի, թալանի, ու ավերի նպատակով: Բռնակալների ոտքերի տակ ավերակ էին դարձել ամբողջ երկիրը: Անընդհատ տեղի էին ունենում վանգվածային զաղթեր Սիս մայրաքաղաքից և Կիլիկիայի այլ վայրերից դեպի Հռոդոս, Իտալիա, Ֆրանսիա, Կիպրոս և այլ վայրեր³: Դատարկվել էին քաղաքներն ու գյուղերը, շեներն ու ավանները:

Քաղաքական այսպիսի տխուր ու ծանր սլայմանների հետ մեկտեղ հոգևոր կյանքում ծայր էին առել բարոյական անկումն ու քայքայումը, եկեղեցական ավանդության ոտնահարումներն ու կաթոլիկների ապոկեոլոգիայի կատարվող նորամուծությունները: Շատ մտալի և ողբերգական զույներով է նկարագրում ժամանակի պատմիչ Թովմա վարդապետ Մեծփեցին իր «Հիշատակարանում» Կիլիկիայի հայ հոգևորականների արարքները⁴: Հայ ժողովրդի ու Եկեղեցու վրա ծանրանում էին նաև կաթոլիկների ու նրանց հետ գործակցող հայերի, ապա նաև մամուլների, թաթարների ու թուրք սելջուկների անօրինությունները: Իսկ 1426 թ. Կիլիկիայի վերջին հայ իշխան Կոստանդինը, չկարողանալով դիմադրել Եգիպտոսի Մուլաֆար սուլթանի հարձակմանը, Կիլիկիայից արտագաղթող բավմահապար հայերի գլուխն անցնելով՝ թողեց երբեմնի Սիս մայրաքաղաքը՝ ապաստան գտնելով Կիպրոսում⁵: Կիլիկիան գրեթե դատարկվեց հայությունից: Հարկավոր էր այսպիսի մթնոլորտից դուրս բերել Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը և Հայրապետական Աթոռը նորից փոխադրել մեկ այլ ապահով տեղ: Այս հարցը անհանգստացրել էր

³ Հայ ժողովրդի պատմություն, ԳԱ հ. III, էջ 785:

⁴ Թ. Մեծփեցի, Հիշատակարան, Թիֆլիս, 1892, էջ 55—59:

⁵ ԳԱ Հայ ժողովրդի պատմություն, հտ. Դ, Երևան, 1976, էջ 39:

շատ հայրենասեր ու եկեղեցանվեր անձանց՝ Ստեփանոս Օրբելյանին, Խաչատուր Կեչառեցուն, Հովհան Որոտնեցուն, Գրիգոր Տաթևացուն։ Հռչակավոր ու եռամեծ վարդապետ Գրիգոր Տաթևացին ուներ հեռատես մի ծրագիր. նա Սսից Հայրապետական Աթոռը հետագայում առանց դժվարությունների Մայր Հայրենիք փոխադրելու նպատակով աշխատեց վերացնել Աղթամարի հակաթոռ կաթողիկոսությունը⁶, որպեսզի մեկ միասնական Հայրապետական Աթոռ։ Իսկ Սիսն էլ գտնվելով այդպիսի անմխիթար վիճակում՝ հեշտ կլիներ Հայրապետական Աթոռի փոխադրությունը այնտեղից դեպի մայր երկիր։ Թեև ձախողվեցին Գրիգոր Տաթևացու ջանքերը. սակայն նրա կիսատ մնացած գործը գլուխ բերելու նպատակով ոտքի կանգնեցին նրա երկու մեծ և հայրենասեր աշակերտները՝ Հովհաննես վրդ. Հերմոնացին և Թովմա վրդ. Մեծոփեցին։ Այս սրբազան գործին լծվեցին նաև Արտազի Գրիգոր եպիսկոպոս Ջալալյանը, Սյունյաց մեծ իշխան Ռուստամ Օրբելյանը, Կիլիկիայի և շատ այլ վայրերի ապագաներ հոգևորականներ և աշխարհականներ։

1430-ական թվականներին Հայաստանը գտնվում էր կարա-կոյունլուների տիրապետության ներքո։ Նրանք Երևանը դարձրել էին Արարատյան դաշտի և ամբողջ Արևելյան Հայաստանի վարչական կենտրոն։ Դրանից հետո Երևանը աստիճանաբար դառնում է նաև Հայաստանի տնտեսական և մշակութային կյանքի կենտրոն։ Արարատյան դաշտը, որ հնուց ի վեր հայ ժողովրդի պետական, քաղաքական, մշակութային և տնտեսական կյանքի օրրանն էր, այժմ նորից էր աշխուժանում և իր վրա բևեռում այդ ժամանակ արդեն իսկ աշխարհով մեկ ցրված հայության հայացքը։ Հայրենասեր Ռուստամ Օրբելյանը, որն Իսքանդար Կարա-Կոյունլուի մերձավոր խորհրդականներից էր, ուներ քաղաքական որոշ հեռանկար. այն է, Արարատյան նահանգի կենտրոնում, նվիրական Ս. Էջմիածնում վերահաստատել Հայրապե-

տական Աթոռը, որով կարելի կլիներ շաղկապել հայ ժողովրդի՝ տարբեր բռնապետությունների տակ հեծող հատվածները և դրանով էլ հող նախապատրաստել անկախության վերականգնման համար։ Այդ նպատակով, նա Ս. Էջմիածինը տնտեսապես ամրապնդելու և ապահովելու համար 1431 թ. «վաճառք» անվան տակ Գրիգոր եպս. Ջալալյանցի անունով, որպես «զնող», վանքին է նվիրում 7 խոշոր գյուղեր՝ Վաղարշապատը, Աշտարակը, Բաթնիսը, Աղավնատունը, Նորագավիթը, Թղենիսը և Մուղնին⁷։

Իր հերթին Հովհ. վրդ. Հերմոնեցին, որպես ապոկեփի ու հեղինակավոր անձ իր մեծ ուսուցիչ Գրիգոր Տաթևացուց հետո, նամակներ ու հրավերներ է ուղարկում բոլոր թեմերի հոգևորականներին՝ «զալ Վաղարշապատ ամենայն միաբանութեամբ ի յօրինութիւն Էջմիածին...»⁸։ Հրավերն ուժեղ արձագանք է գտնում և մեծ ուրախություն առաջ բերում ամբողջ հայության մեջ։ Այս հարցի լուծումն համազգային նշանակություն է ստանում, որովհետև ողջ հայ ժողովուրդը Ս. Էջմիածնի հավերժ անսասնության մեջ էր տեսնում հայության պահպանման, ապահովության և երջանկության երաշխիքը։

1440 թ. վերջը ու 1441 թ. սկիզբը անցնում է ազգային-եկեղեցական ժողովի հրավիրման և այն հաջող անցկացնելու նախապատրաստական աշխատանքներով, որովհետև այդ անչափ կարևոր գործի հաջողությունը կապված էր հակառակությունների չհանդիպելու և ընդհանուրի հավանությունը ստանալու հետ։ Վաղարշապատում բացվելիք ազգային-եկեղեցական այդ մեծ ժողովի գումարման ժամանակը նշանակված էր ապրիլի 16-ը, Ս. Ջատկի տոնակատարությունից հետո։

Հայաստանի զանազան կողմերից և այլ վայրերից եկած և Երևանում հավաքված ժողովականների թիվը, ըստ Թովմա վրդ. Մեծոփեցու, եղել է «առելի քան վերքե հարիր անձինս», որոնք Երևանի կուսակալ Յաղուբեկի պորքերի առաջնորդությամբ ու ընկերակցությամբ, «փողով, թմբուկով և զոչմամբ բարձրագոյն» ուղևորվում են «ի սուրբ քաղաքն Վաղարշապատ» իրենց բաղձալի խորհուրդն իրագործելու։ Ահա թե ինչպես էին ժողովականներին դիմավորում բնակիչները. «փողն զանգակացն զոչէր, երիտասարդքն զոչէին, ծերքն աղաղակէին և զԱստուած ցնծութեամբ օրհնէին, մանկունքն խալտա-

⁶ Աղթամարի հակաթոռ կաթողիկոսությունը հիմնվել էր 1113 թ.։ Երբ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս ընտրվեց տակավին քսան տարեկան Տ. Գրիգոր Գ Պապավոնին, Աղթամարի Դավիթ եպս. Թոռնիկյանը ըմբոստացավ այս ընտրության դեմ և մի քանի իր նման դժգոհ եպիսկոպոսների ձեռքով Աղթամարում շփոթեց կաթողիկոս։ Այս առիթով 1114 թ. Շուղրի Կարմիր վանքում գումարվեց եկեղեցական ժողով, որը բանադրեց Դավիթ եպիսկոպոսին ու նրա հակաթոռ կաթողիկոսությունը։ Այն իր գոյությունը պահպանեց մինչև 1895 թ.։

⁷ Հ. Փափազյան, Մատենադարանի պարսկերեն կալվածագրերը. հտ. 1, Երևան, 1968 թ., էջ 76։ Կամ Ս. Երևանցի, Ջամբո, Վաղարշապատ, 1871, էջ 128։

⁸ Թ. Մեծոփեցի, «Հիշատակարան» էջ 64։

յին, կանայքն երկրպագութեամբ և լայով պանենեսեան վարիւորեցուցանէին...»⁹:

Նախքան ժողովի բացվելը, հետագա անսխործությունների ու արժաւանքի ձգտումների առաջն առնելու նպատակով, ժողովականները հրավիրագիր ուղարկեցին իրենց անունից Սսի Տ. Գրիգոր Թ Մուսաբեկյանին՝ խնդրելով գալ և շարունակել իր կաթողիկոսությունը Ս. Էջմիածնում: Նա գումարվելիք ժողովին տվեց իր մերժումն ու հրաժարակալը՝ պատճառաբանելով իր ծերությունը:

Վաղարշապատի համապատասխան եկեղեցական ժողովը բացվում է 1441 թ. մայիսի 25-ին, Քրիստոսի Համբարձման տոնին: Եվ ահա Ս. Էջմիածնում հայտնվում է Ս. Գրիգոր Լուսավորչի մատնաքով ոսկեծույլ Աջը, որը խորհրդանշում էր կաթողիկոսական իշխանության և նոր կաթողիկոսի ընտրության վավերականությունը: Աջը բերել էին Կիլիկիայից 4 հայրենասեր և ողջամիտ եպիսկոպոսներ:

Ժողովում նախ քննության է առնվում Տ. Գրիգոր Թ Մուսաբեկյանի հրաժարականը, և բոլոր մասնակիցների համաձայնությամբ ժողովը «...դադրած կհռչակէ Մուսաբեկյանի կաթողիկոսությունը...»¹⁰: Ապա ժողովը խանդավառ ու սրտագին մթնոլորտում, միահամուռ հռչակում է Մայր Աթոռի՝ 956 տարվա թափառումներից հետո Ս. Էջմիածին հայրենադարձությունը և իր բնօրրանում վերահաս-

տատված Աթոռին կաթողիկոս օծում Տ. Կիրակոս Ա Վիրապեցուն:

Հայրապետական Աթոռի այս վերջին փոխադրությունը կրոնա-եկեղեցական նշանակությունից բացի ուներ նաև քաղաքական նպատակներ. հայերին հեռու պահել եվրոպական երկրների ձեռքին խաղալիք դառնալուց, դառնալ միջոց օտար երկրներում ցրված բազմահազար հայերին Մայր Հայրենիքին կապելու, արգելել նրանց օտարացումն ու ձուլումը այլ ազգերի հետ:

Հայաստանյայց Առաքելական Ս. Եկեղեցին պատմական կարևորություն ունեցող այս բախտորոշ իրադարձության հիշատակումը մեծ ջուղով կատարում է ամեն տարի Փրկչի Համբարձման տոնի հետ միասին՝ հայրապետական մաղթանքով:

Երկար ու ձիգ տարիներ են անցել, բազում արհավիրքներ ու փոթորիկներ են եկել ու անցել Ս. Էջմիածնի և Հայրապետական Աթոռի վրայով, սակայն, որպես անսասան ժայռեր, երկուսն էլ տոկացել և կանգուն են մնացել, որովհետև գտնվում են հայրենի հողում, իրենց կենսատու Մայր Հայրենիքում: Եվ ահա այս է գաղտնիքը, որ միշտ անսասան ու հավերժական է մեր հավատքի ամրոց Ս. Էջմիածինը, որը «...մեր Սինա լեռն է, մեր Ակրոպոլն է, մեր Ս. Պետրոսն է»¹¹:

ՍՏԵՓԱՆ ՍՐԿ. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

⁹ Թ. Մեծոփեցի, Հիշատակարան, էջ 58—59:

¹⁰ Մ. արք. Օրմանյան, Ազգապատում, հտ. Բ, Բեյ-յուք, 1959, էջ 2104:

¹¹ Ամենայն Հայոց Հայրապետի քարոզը Կաթողիկոս Ս. Էջմիածնի տոնի առթիվ, «Էջմիածին» ամսագիր, 1957 թ., հունիս, էջ 7:

